

‘पिँधको मान्छे’ कवितामा सीमान्तीय अभिव्यक्ति

डा. शङ्करप्रसाद गैरे*

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख ‘पिँधको मान्छे’ कविताको विश्लेषणमा आधारित छ। प्रस्तुत कविता कवि गिरि श्रीस मगरद्वारा लिखित ‘एकलव्यको देब्रे हात’ कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट छ। उनी आफ्ना कवितामा विभिन्न कारणले पछाडि परेको वर्ग, समुदाय वा हेपिएको, अपमानित भएको, शोषित र दमित वर्गका कथाव्यथालाई अभिव्यञ्जित गर्न रुचाउँछन्। प्रस्तुत कविताले युगौँदेखि श्रमशोषणमा परेका र कहिल्यै माथि उठ्न नपाए/नसकेका वर्गको विषयलाई उठाएको छ। ती वर्गका पसिनाको शोषण गरी सदैव उनीहरूमाथि शासन गर्ने माथिल्लो वर्गको शैलीप्रति कविताले व्यङ्ग्य गर्दै शोषितप्रति सहानुभूतिको भाव प्रकट गरेको छ। यस प्रकारको विषयवस्तुलाई सबाल्टर्न भनिन्छ भने साहित्यमा अभिव्यक्त सबाल्टर्नको अध्ययन गर्ने सिद्धान्तलाई सबाल्टर्न वा सीमान्तीय समालोचना भनिन्छ। प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा ‘पिँधको मान्छे’ कवितालाई विश्लेष्य सामग्रीका रूपमा चयन गरी उत्तरआधुनिक समालोचनाका क्षेत्रमा विशेष महत्त्वको मानिने सीमान्तीय समालोचना सिद्धान्तका सापेक्षतामा अध्ययन-विश्लेषण गरी प्रस्तुत कविताले उठाएको सीमान्तीकृत वर्गको विषयलाई पहिचान गरिएको छ। युगौँदेखि सामन्तबाट शोषणमा परेका तर तिनको बारेमा कुनै पनि पक्षले नबोलेर मौन बसेकाले उनीहरू आफ्नो हकहितका पक्षमा आवाज उठाउन अक्षम रहेको सन्दर्भलाई नै कविताले अभिव्यक्त गरेको कुराको प्रकटीकरण गर्नु नै प्रस्तुत कविताको उद्देश्य रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। कवितामा आर्थिक र चेतनाका दृष्टिले सीमान्तवर्गमा परेकाका करुणाजन्य अवस्थाको चित्रण गरेर तिनप्रति माथिल्लो वर्गको शून्य सहानुभूतिको व्यवहारका कारण सीमान्त वर्ग सदैव दमित अपहेलित रहन बाध्य रहेको भाव कवितामा व्यक्त भएको निष्कर्ष यस समालोचनात्मक लेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

किनारीकृत वर्ग, दमन, वर्गव्यवस्था, सबाल्टर्न, सीमान्तवर्ग।

* उपप्राध्यापक, त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा।

[A marginal expression in the poem 'Pindhko Manche']

Dr. Shankar Prasad Gaire

Abstract

The present research article is based on the analysis of the poem 'Pindhko Manche'. This poem is included in the poetry collection 'Eklavyako Devre Haat' written by poet Giri Sris Magar. In his poems, he prefers to express the stories of the backward classes, communities or the oppressed, humiliated, exploited and oppressed classes in his poems. The present poem has raised the subject of the class that has been subjected to labor exploitation for ages and has never been able to rise up. The poem satirizes the style of the upper classes who always rule over them by exploiting the sweat of those classes and shows sympathy for the oppressed. This type of theme is called subaltern, while the theory of studying the subaltern expressed in literature is called subaltern or marginal criticism. In this critical article, the poem 'Pindhko Manche' has been selected as the analysis material and the subject of the marginalized class raised by the poem has been identified by studying and analyzing the relevance of the theory of marginal criticism, which is considered to be of special importance in the field of postmodern criticism. It has been concluded that the purpose of the poem is to reveal the context in which the people who have been exploited by feudal lords for ages but are silent without speaking about them are unable to raise their voices in favor of their rights. By depicting the compassionate condition of those who are in the marginal class in terms of economic and consciousness in the poem, the conclusion that the marginal class is forced to remain oppressed and neglected due to the zero sympathy of the upper class towards them is expressed in this critical article.

Keywords

marginalized class, oppression, class system, subaltern, marginal class.]

विषयपरिचय

कवि गिरि श्रीस मगर (२०२९) पेसाले इन्जिनियर हुन् । श्रीस २०४४ सालतिरबाट कविता लेखनमा लागेका हुन् । उनका *पसिनाको सङ्गीत र जीवनको गीत* (२०६३) तथा *एकलव्यको देब्रे हात* (२०७७) दुई ओटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । श्रीसद्वारा लिखित 'पिँधको मान्छे' कविता उनको *एकलव्यको देब्रे हात* कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट कविता हो । गद्य लयको यस कवितामा छोटो लामा बाह्र पङ्क्तिपुञ्ज छन् । यस कविताको शीर्षक 'पिँधको मान्छे' पदावलीले सबैभन्दा तलको वा सबैभन्दा पछाडि परेको र पारिएको भन्ने अर्थ अभिव्यञ्जित गरेको पाइन्छ । यस प्रकारका विषयवस्तुलाई केन्द्रीय कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गर्ने साहित्यिक रचनालाई उत्तरआधुनिक साहित्य

समालोचनाले सबाल्टर्न अर्थात् सीमान्तीय लेखन मान्दछ । यसप्रकारका सिर्जनाको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक पर्याधारलाई सबाल्टर्न समालोचना भनिन्छ । प्रस्तुत 'पिँधको मान्छे' कविता सीमान्तीय दृष्टिले सबल रहेकोले यस समालोचनात्मक लेखमा प्रस्तुत कवितालाई सीमान्तीय समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधारमा आधारित रहेर विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कवितालाई अध्ययन गर्ने विविध आधार हुन सक्छन् तर प्रस्तुत अनुसन्धेय लेखमा ती सबै पक्षमा केन्द्रित रहेर अध्ययन गर्न सम्भव नहुने हुँदा कवितामा अभिव्यक्त सीमान्तीयताको पहिचान, अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा 'पिँधको मान्छे' कवितामा कविले वर्गीय विभेदअन्तर्गत विभेदमा परेका मान्छेले भोग्दै र सहँदै आएका अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणको जुन पराकाष्ठालाई प्रस्तुत गरेका छन्, त्यसको पहिचान गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि मूलतः प्रस्तुत लेखमा सबाल्टर्नको सैद्धान्तिक पर्याधार प्रस्तुत गरी त्यही सिद्धान्तका सापेक्षमा कविताको विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक समालोचनालाई अगाडि बढाउने क्रममा गिरि श्रीस मगरद्वारा लेखिएको 'पिँधको मान्छे' कवितालाई मुख्य कथ्य सामग्रीका रूपमा चयन गरी प्रस्तुत कवितामा सीमान्तीय अवस्थाको कस्तो प्रस्तुति केकसरी गरिएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक प्रश्नमा केन्द्रित रहेर अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । प्रस्तुत कवितामा अभिव्यक्त सीमान्तीयताको अवस्था पहिचान गर्नुका साथै सबाल्टर्नको सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गरेर प्रामाणिक तथ्यद्वारा विश्लेषण गरी प्रस्तुत कवितामा अभिव्यक्त सीमान्तीय अभिव्यक्तिको सौन्दर्य निरूपण गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

गिरि श्रीस मगरका कविताको मुख्य कथ्य नै तल्लो, पिछ्छडिएको वा पछि पारिएको वर्ग हुने गरेको छ । नेपाली साहित्यको समालोचनाका क्षेत्रमा उत्तरआधुनिकताको चर्चासँगै विविध उत्तर आधुनिक समालोचनात्मक दृष्टिकोणहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा सबाल्टर्नको चर्चा भएको पाइन्छ । समालोचकहरूले कतिपय प्रायोगिक फुटकर लेखहरूमा यस सिद्धान्तको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ, परन्तु श्रीसका कवितामा प्रायः सीमान्तवर्गका विषयलाई प्रभावकारी ढङ्गले उठान गरिएको भए पनि यिनका कविताको परिचयात्मक परिचर्चामात्र हुनु, सैद्धान्तिक पर्याधारमा केन्द्रित रहेर सूक्ष्म विश्लेषण हालसम्म नगरिएकोले प्रस्तुत लेखले श्रीसका कविता सबाल्टर्नको अभिव्यक्तिका दृष्टिले सबल छन् भन्ने कुरा 'पिँधको मान्छे' कविताको विश्लेषणका माध्यमबाट पुष्टि गरेको छ । प्रस्तुत *एकलव्यको देब्रे हात* कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट ४६ ओटा कवितामध्ये अत्यधिक कविताहरूमा सीमान्तीय अभिव्यक्ति पाइन्छ, तापनि सङ्ग्रहको नवौँ क्रममा रहेको 'पिँधको मान्छे' कवितालाई श्रीसको प्रतिनिधि कविता मानेर यस कवितालाई कथ्य विषयका रूपमा चयन गरी विश्लेषणात्मक कार्यलाई अगाडि बढाई निष्कर्ष निकालिएको छ । यो नै प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक समालोचनाको क्षेत्र र सीमा हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखसँग सम्बन्धित समस्या 'पिँधको मान्छे' कवितामा सीमान्तीयता सम्बन्धी के कस्तो अवस्थाको प्रस्तुति रहेको छ भन्ने विषयको अध्ययन गरी समस्या समाधानका निम्ति मूलतः दुई प्रकारका सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । विश्लेषणको मूल आधार सामग्रीका रूपमा गिरि श्रीस मगरद्वारा लेखिएको *एकलव्यको देब्रे हात* कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट 'पिँधको मान्छे' कवितालाई चयन गरिएको छ । सैद्धान्तिक अध्ययनका निम्ति पुस्तकालयको प्रयोग गरी द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरू उपयोग गरिएको छ । यसअन्तर्गत सीमान्तीयतासम्बन्धी सैद्धान्तिक चर्चा गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई आधार बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीका आधारमा निर्धारित कवितामा प्रयुक्त

सीमान्तीयताको विश्लेषण गरिएकाले अध्ययनको मुख्य विधिका रूपमा पहिचानात्मक एवं विश्लेषणात्मक रहेको छ। यसै आधारमा गायत्री स्पिवाकको आफूले बोल्न नसक्ने सीमान्त वर्गको बारेमा अरूले बोलिदिनुपर्छ भन्ने मान्यता नै कवितामा अभिव्यक्त भएको सन्दर्भबाट विश्लेष्य कवितामा प्रयुक्त सीमान्तीयताको मूल्यनिरूपण गरिएको छ।

सीमान्तीय समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधार

‘सीमान्त’ तत्सम शब्दमा ‘ईय’ प्रत्ययको योगबाट बन्ने सीमान्तीय शब्दले सीमाको आखिरमा रहेको ठाउँ, सीमाको अन्त भन्ने अर्थ दिन्छ। साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रयोग हुने यस शब्दले अंग्रेजीमा प्रयोग हुने सबाल्टर्न शब्दको प्रतिनिधित्व गर्दछ। सबाल्टर्न शब्दले जुन साहित्य विशेषलाई बुझाउँछ त्यसप्रकारको साहित्यले समाजमा युगौंदेखि पछाडि परेका वा पारिएका, दमनपूर्वक राखिएका वा दबाइएका क्षेत्र, जाति, लिङ्ग, वर्ग, समुदाय, भाषा आदिसँग सम्बन्धित व्यक्ति वा समुदायको विषयवस्तुलाई उठान गर्दछ भने त्यस प्रकारको साहित्यलेखनलाई नेपाली साहित्यमा सीमान्तीय साहित्य भनिन्छ। त्यस किसिमका सिर्जनामा पिछडिएका वर्गका आवाजलाई केकस्तो रूपमा कसरी उठाइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तविशेष नै सीमान्तीय समालोचना हो। यो दृष्टिकोण उत्तरआधुनिक बहुलवादी समालोचनाअन्तर्गत पर्ने महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोण मानिन्छ। नेपालीमा सीमान्तीयका ठाउँमा किनारीकृत पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ।

सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग परम्परा लामो छ। सत्रौँ अठारौँ शताब्दीमा तल्लो तहलाई बुझाउन प्रयोग गर्न थालिएको यस शब्दले वर्तमान अवस्थामा जुनप्रकारको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक, लैङ्गिक, पेसागत आदि विभिन्न दृष्टिले तल परेका र पारिएका वर्गलाई बुझाउँछ त्यस रूपमा यस शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम इटालीका नवमार्क्सवादी स्वतन्त्र चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्चीले गरेको मानिन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १६)। यिनले आफ्ना साथीहरूसँग मिलेर मार्क्सको अर्थतन्त्रसम्बन्धी साँघुरो र यान्त्रिक घेराबाट माथि उठेर राजनीतिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, पहिचानको खोजीमा जोड दिएको देखिन्छ। ग्राम्चीका अनुसार सबाल्टर्न भनेको त्यो तल्लो वर्ग हो जो सम्भ्रान्त शासक वर्गबाट दमित हुन्छ र माथि उठ्न सक्दैन। यो वर्ग इतिहास, संस्कृति, आदि निर्माणको मूल धारमा सहभागी हुन पाउँदैन (लोवाइ, सन् २०१२, पृ. ५)। भारतीय इतिहासलेखनको परम्परागत पद्धतिमाथि असन्तुष्टि र विमति प्रकट गर्दै उन्नाइसौँ शताब्दीका प्रसिद्ध ब्रिटिस इतिहासकार थोमस मेकाउले भारतीय इतिहासकारहरू इतिहासलेखनमा असक्षम रहेको दृष्टिकोण राखेका छन् भने एडवार्ड पाल्मर र एडवार्ड थोम्पसनले त्यसलाई समर्थन जनाएका छन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १७)। यसको मुख्य कारण के हो भने भारतीय इतिहासलेखनमा कहिल्यै पनि तल्लो वर्गले स्थान र महत्त्व पाएन। यसप्रकारका भारतीय इतिहासलेखनमा वर्गीय विभेद हुने तथा सीमान्त वर्गले ठाउँ नपाउने कुराका विषयमा आवाज उठ्न थालेको सन्दर्भमा युगौंदेखि इतिहासलेखनका क्रममा बाहिर परेका र पारिएका वर्गको इतिहास आफैँ लेख्ने उद्देश्यका साथ सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सबाल्टर्न अध्ययन अभियानको रूपमा सञ्चालनमा आएको देखिन्छ। इतिहासविद् रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा सबाल्टर्नले समुदाय शब्द र भाषाको माध्यमबाट लेखिने आधिकारिक इतिहासबाट बाहिर रहने खतरालाई महसुस गर्दै तिनको इतिहासलाई पनि मूल धारमा ल्याउनुपर्छ भन्ने मान्यताका साथ सन् १९८० र १९९० का दशकमा सबाल्टर्न अध्ययन भारतमा विकसित भएको हो (उप्रेती, २०६८, पृ. २८६)। गुहाले भारतीय इतिहासकारहरूले वर्गीय विद्रोहको श्रेय उच्च तथा मध्यमवर्गीय नेतृत्वलाई मात्र दिने गरेको तर उन्नाइसौँ शताब्दीको दोस्रो भागमा र बीसौँ शताब्दीको पूर्वार्धमा भारतका विभिन्न ठाउँमा मजदुर, गरिब, किसान तथा अन्य पिछडिएका

समूहकाहरूले विद्रोह गरेका थिए भन्ने उल्लेख गरेका छन् (उप्रेती, २०६८, पृ. २८६)। त्यसैले रञ्जित गुहा र उनका सहपाठी मित्रहरूले भारतको इतिहासभित्र त्यही दमित, मौन तर आफ्नो समयमा सानै ठाउँमा भए पनि वाचाल इतिहासको खोजी गरे (सुवेदी, २०६८, पृ. xviii)। गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाकले सबाल्टर्नलाई मूलतः नारी केन्द्रित गरेर अध्ययन गरेको पाइन्छ। उनले सती प्रथामा केन्द्रित रहेर भारतीय पुरुष र बृटिसबाट दमित महिलालाई सबाल्टर्न मानेको देखिन्छ। (लोवाइ, सन् २०१२, पृ. ५)

यसप्रकार इतिहासलेखन र यसमा सीमान्त वर्गले गरेका योगदानको खोजी गर्ने कार्यबाट आरम्भ भएको सबाल्टर्नको प्रभाव विस्तारै ज्ञानविज्ञानका विभिन्न विधा हुँदै साहित्यमा पनि भित्रिँदै जान थालेको देखिन्छ। यस सिद्धान्तका सन्दर्भबाट सिर्जनात्मक कृतिको अध्ययन गर्दा कृति दमित वा किनारीकृत वर्गको स्रष्टाले लेखेको हो कि होइन, साहित्यमा विगतमा इतिहासलेखनमा जस्तो विभेदपूर्ण दृष्टिकोण छ कि छैन, कृतिमा तल्लो वर्गका पात्रले आफ्नो कुरा निश्चिन्तताका साथ बोल्न सकिरहेका छन् कि छैनन् (पौड्याल, २०७०, पृ. १४०) भन्ने कुरातर्फ अध्ययनलाई केन्द्रित गरिन्छ। सर्जकले सीमान्तीय वर्गलाई सिर्जनामा उठाउन खोज्नु र त्यसलाई सबल रूपमा उठाउन सक्नु भिन्न कुरा हो। त्यसैले यस सिद्धान्तले कृतिमा सीमान्तवर्गका आवाज कति उठ्न सके र कुन रूपमा उठ्न सके भन्ने आधारमा कृतिको मूल्यनिरूपण गर्दछ। साहित्यमा सीमान्तीयकृतहरूका रचनाको खोजी गर्नु र अध्ययन गर्नुका साथै ती रचनामा सीमान्तीय चेतना प्रतिबिम्बित छ कि छैन भनी अध्ययन गर्नु, जातीय विभेद, रङ्गभेद आदि अभिव्यक्तिको विवेचना गर्नु, दलित चेतना र छुवाछुतका सन्दर्भहरूको खोजी गर्नु सीमान्तीय समालोचनाको सैद्धान्तिक प्रारूप हो (गौतम, २०६७, पृ. ३९३)। नेपाली साहित्यमा दलित, उत्पीडित समुदायलाई प्रतिनिधित्व गर्ने साहित्य न्यून मात्रामा देखिन्छ (राकेश, २०६७, पृ. ३६८)। ती न्यून लेखनान्तर्गतका गिरि श्रीस मगर एक सशक्त कविका रूपमा देखापर्दछन्। स्पिवाकले सबाल्टर्न अर्थात् सीमान्तवर्ग आफैँ बोल्न सक्दैनन् त्यसकारण उनीहरूका विषयमा अरूले बोलिदिनुपर्ने, लेखिदिनुपर्ने धारणा अघि सारेको पाइन्छ। यही मान्यताका आधारमा कवि श्रीसले यस कवितामा सीमान्त वर्गको बोल्न नसक्ने अवस्थाको सङ्केत गर्दै उनीहरूको आवाज बोलिदिएको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा यही सीमान्तीय समालोचना सिद्धान्तका सापेक्षमा गिरि श्रीस मगरको 'पिँधको मान्छे' कविताको विश्लेषण गरी मूल्यनिरूपण गरिएको छ।

नतिजा र विमर्श

गिरि श्रीस मगरद्वारा लेखिएको 'पिँधको मान्छे' उनको २०७७ सालमा प्रकाशित *एकलव्यको देब्रे हात* कवितासङ्ग्रहमा समाविष्ट भएको कविता हो। यस सङ्ग्रहलाई श्रीसले छ खण्डमा विभक्त गरेका छन्। 'पिँधका मान्छेहरू', 'प्रश्नको श्वासप्रश्वास', 'शहर सम्झँदा', 'आत्मबोध', 'गाउँको गोरेटो', 'उडान' शीर्षकका छ ओटा खण्डमध्ये पहिलो खण्डमा दश, दोस्रोमा दश, तेस्रोमा छ, चौथोमा नौ, पाँचौंमा छ र छैटौंमा पाँच कविताहरू समाविष्ट छन्। यी कविताहरूमध्ये 'पिँधको मान्छे' कविता पहिलो खण्डको नवौं क्रममा समाविष्ट छ। सन् २०१९ जनवरी २८ गते सिर्जना गरिएको गद्य लयको यस कवितामा दुई अक्षर (मात्र) देखि तेइस अक्षर (न लेखिनेछ कुनै मानवअधिकार आयोगको रजिस्टरमा) सम्मका पङ्क्तिहरू रहेका छन्। दुई पङ्क्तिदेखि एघार पङ्क्तिसम्मका बाह्र पङ्क्तिपुञ्ज र समग्रमा एकसट्टी पङ्क्तिमा कविताको संरचना तयार भएको छ। यस कवितालाई सीमान्तीयताका दृष्टिले यहाँ विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ।

सीमान्तीय वर्गको यथार्थ चित्रण

‘पिँधको मान्छे’ कवितामा सीमान्तीय वर्गको दयनीय अवस्थाको कारुणिक चित्रण ज्यादै संवेदनशील रूपमा गरिएको पाइन्छ। गिरि श्रीस मगरको यस कविताले विभिन्न दृष्टिले पछि, परेका र पारिएका वर्गको कथाव्यथालाई उठाएको देखिन्छ। बहुलवादी युगका स्रष्टाहरूले दलित, शोषित, पीडित अर्थात् सीमान्तीकृत अल्पसङ्ख्यकको हकहित र अधिकारका पक्षमा बोल्नुपर्दछ (राकेश, २०६७, ३६७) भन्ने मान्यतालाई प्रस्तुत ‘पिँधको मान्छे’ कविताले ज्यादै प्रभावकारी ढङ्गले उठाइएको पाइन्छ। यस कवितामा आर्थिक विषमताका कारण युगौंदेखि समाजमा सिर्जना भएको सम्पन्न र विपन्न दुई वर्गलाई प्रस्तुत गर्दै सम्पन्न वर्गले विपन्नमाथि गर्ने दमन, शोषण जस्ता विषयलाई उठाएको पाइन्छ। कवितामा वर्गीय दृष्टिले तल्लो अर्थात् विपन्न वर्गका मान्छेको कथा व्यथालाई प्रस्तुत गरिएको छ। कविताको शीर्षक ‘पिँधको मान्छे’ ले नै सबैभन्दा तल्लो वर्गको मान्छे अर्थात् तल परेको वा पारिएको मान्छे भन्ने सङ्केत गरेको देखिन्छ। व्यक्ति विभिन्न दृष्टिले तल्लो वा पिँधको हुन सक्छ। यस कवितामा कविले आर्थिक अवस्थाका दृष्टिले सधैं शोषणमा परेको व्यक्ति वा समुदाय र उसका सङ्घर्षपूर्ण जीवनभोगाइलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। त्यस्ता वर्गको मान्छेले यदि माथि उठ्ने प्रयत्न गर्छ भने सिरानकाहरू अर्थात् माथिकाले उनीहरूलाई उठ्ने नदिने गरेको विषयलाई कविताको कथ्य बनाइएको छ। विपन्न वा तल्लो वर्ग कविको शब्दमा पिँधको मान्छेले जुन ढङ्गले परिश्रम गर्छ वा उसलाई क्षमताभन्दा गह्रुङ्गो भारी बोक्न बाध्य पारिन्छ, त्यसअनुरूप उनीहरू कुनै विशिष्ट क्षमता वा शक्ति लिएर आएका हुँदैनन्। उनीहरूका पैताला पनि आम मान्छेकै जस्ता हुन्छन् बरु ती स्याहारको अभावमा चिरा परेर फाटेका हुन्छन् र पैतालाभरि काँडा गढेका हुन्छन्। बाध्यताले र विवशताले गरिब, असहाय बनेका पिँधका मान्छेहरू ती आफ्ना धाँजा फाटेका र काँडाले छियाछिया परेका पैतालाको स्याहार गर्न पाउँदैनन् भन्ने कुरालाई कविले कवितामा उठाएका छन्। यस क्रममा कविको ती वर्गप्रति पूर्ण सहानुभूति देखिन्छ।

कविका दृष्टिमा यिनै धाँजा फाटेका पैतालासितका पिँधका मान्छेकै बलमा सिरानकाहरू शासन गर्छन्, रजाई गर्छन् तर ती रजाई गर्ने, शासन गर्नेहरूका इतिहास लेखिँदै गर्दा यी पिँधका मान्छेको योगदान, सङ्घर्ष र त्यागको इतिहास कहिल्यै लेखिँदैन, कहींकतै यसको उल्लेख गरिँदैन भन्ने कुरालाई कवितामा यसरी सङ्केत गरिएको छ :

लेखिएको छैन यो कुरा कुनै इतिहासमा

न लेखिनेछ कुनै गिनजि बुकमा । (मगर, २०७७, पृ. २९)

पिँधको मान्छेले गर्ने त्याग समर्पण र योगदानको कहींकतै उल्लेख नगरिने परिपाटीप्रति कवितामा कविले तीव्र असन्तुष्टि प्रकट गरेको पाइन्छ। वास्तवमा युगौंदेखि मानवसभ्यताको इतिहासमा लेखिँदै आएका इतिहासमा कहिल्यै पनि त्यो वर्गले महत्त्व पाएको देखिँदैन जसलाई माध्यम बनाएर ठुलाठुला युद्ध लडिएका छन्, ठुलाठुला क्रान्ति गरिएका छन् र ठुलाठुला अभियान सञ्चालन गरिएका छन्। यस्ता अभियानहरू सम्पन्न भइसकेपछि मञ्चमा बस्ने अगुवा हुने र इतिहासका पानामा स्वर्णाक्षरले नाम लेखिनेहरू माथिल्लो वर्गका हुनेगरेको पाइन्छ। ठुलाठुला महल बन्छन् जहाँ गरिब कामदारहरूले महिनौं, वर्षौं पसिना बगाउँछन् र कतिपय अवस्थामा अङ्गभङ्ग हुने र ज्यान जानेसम्मका जोखिमको सामना गर्छन्, त्याग बलिदान गर्छन्, परन्तु कार्य सम्पन्न भइसकेपछि उद्घाटनका नाममा नेता/मन्त्रीका नाम ताम्रपत्रमा लेखिन्छन् र भित्तामा ठोकिन्छन् परन्तु ती वर्षौं काम गर्ने कामदारको नाम कसैले सम्झिँदैन। विकास निर्माणका कामको इतिहास लेखिँदा तिनलाई ठाउँ दिइँदैन। ठुलाठुला आन्दोलन र राजनैतिक परिवर्तन हुन्छन्। ती आन्दोलनमा तल्लो वर्गका मान्छेको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ। परन्तु, क्रान्ति/ आन्दोलन सफल भइसक्दा

अगुवाहरूको गुणगान हुन्छ। ती निमुखा वर्गलाई सम्झनु आवश्यकसम्म ठानिँदैन। ठुलाठुला अभियान सञ्चालन हुन्छन्। अरूलाई भारी बोकाएर अरूका काँधमा चढेर यात्रा गर्नेहरूको गिनिबुकमा नामोल्लेख गरिन्छ, मानप्रतिष्ठा हुन्छ। परन्तु, त्यही अभियानमा आफूभन्दा गह्रुंगा भारी बोकेर हिँड्नेहरूलाई कतै उल्लेख गरिँदैन। यो नै सबाल्टर्नले उठाएको मुद्दा हो जसलाई कविले यस कवितामा प्रभावकारी ढङ्गले उठाएको पाइन्छ। यसरी युगौँदेखि इतिहासलेखनको प्रक्रियामा उपेक्षित रहेका सबाल्टर्न वर्गको पनि विशिष्ट इतिहास हुन्छ र तिनको पनि इतिहास लेखिनुपर्दछ भन्ने उद्देश्यका साथ १९८२ मा दक्षिण एसियाबाट सबाल्टर्न अध्ययन थालनी भएको थियो, जसको नेतृत्व रञ्जित गुहाले गरेका थिए (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २) भन्ने यस कुरालाई साहित्यिक छलफलमा ल्याउँदा मात्र राम्ररी प्रयोग गर्न सकिन्छ (सुवेदी, २०६८, पृ. xxiii) भन्ने मान्यताअनुरूप विश्वव्यापी बन्दै गएको सबाल्टर्न अर्थात् सीमान्तीय लेखनको साहित्यिक अभियानलाई कवि श्रीसले यस कविताका माध्यमबाट बुलन्द बनाएको पाइन्छ। उनले यस कवितामा माथिल्लो वर्ग, चेतनशील र शिक्षित वर्गले सोभासाभा, निमुखा तल्लो वर्गप्रति गर्ने दमनशोषण र अन्याय अत्याचारलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गर्नुका साथै दमित अपहेलित तल्लो वर्गको दयनीयताको यथार्थपरक प्रस्तुति गरेको पाइन्छ।

दासता र वर्गीय विभेदको अभिव्यक्ति

कवि गिरि श्रीस मगरले यस कवितामा मानवीय वर्गव्यवस्थाको विषयलाई उठाउँदै तल्लो र माथिल्लो वर्गनिर्माण हुनुका कारण प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। वर्गव्यवस्था निर्माण हुनुका कारण र तल्लो वर्ग दासता स्वीकार गर्न बाध्य हुनुका कारणहरू कवितामा ज्यादै प्रभावकारी रूपमा उठाइएको छ। चेतनाको स्तर, शिक्षाको अभाव वा अन्य विभिन्न कारणले पिँधका मान्छेहरू अर्थात् किसान, मजदुरहरूलगायतका हुँदाखाने वर्गमा विविध कारणले माथि उठ्नुपर्छ भन्ने चेतनाको विकास नै हुन पाउँदैन। त्यस्ता वर्गले इतिहासको महत्त्व बुझेका हुँदैनन्। उनीहरूमा इतिहासलेखनको चेतना हुँदैन। यस कुरालाई स्वीकार गर्दै स्पिवाकले सीमान्तवर्गका विषयमा अरूले बोलिदिनुपर्ने, लेखिदिनुपर्ने धारणा अघि सारेको पाइन्छ (उप्रेती, २०६८, २८५)। कवि श्रीसले यस कवितामा त्यही कार्य गरेको प्रतिध्वनित हुन्छ। उनले आफ्नो कवितामा दबिएका वर्गका आवाजलाई उठाएका छन्। यति मात्र नभएर उनले दबिएका मान्छेका चेतनालाई दबाउन माथिकाहरूले अवलम्बन गर्ने निरङ्कुश स्वभाव र शैलीप्रतिसमेत यसरी आलोचनात्मक दृष्टि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ :

नौलो यात्रामा हिँडेकै अपराधमा

हिरासतभित्र

फर्काइए १ सय ८० डिग्रीमा

ती पैतालामाथि

बज्रिएका हुन् दर्जनौँ पाइपहरू,

भाँचिएका हुन्

असङ्ख्य लाठीहरू। (मगर, २०७७, पृ. २९/३०)

यसरी तल्लो वर्गलाई दासता स्वीकार गर्न माथिल्लो वर्गले बाध्य पार्ने गरेको विषयलाई कवितामा उठाइएको पाइन्छ। भयत्रास सिर्जना गरी आफ्नो उन्नतिप्रगति गर्ने, अधिकारबाट तल्लो वर्गलाई वञ्चित गरेर उनीहरूलाई सदैव दास बनाइराख्ने माथिल्लो वर्गको चरम दास मनोवृत्तिलाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

शासन र शोषणको विभेदपूर्ण अवस्था

समाजको माथिल्लो वर्ग अर्थात् सामन्तवर्ग कहिल्यै पनि तल्लो वर्गलाई माथि उठ्न दिँदैन । तल्लो वर्ग माथि उठोस् भन्ने चाहँदैन । ऊ सधैँ तल्लो वर्गलाई चेतनविहीन अवस्थामा देख्न चाहन्छ र तिनमाथि शोषण र शासन गर्न चाहन्छ । अपवादकै रूपमा यदि पिँधमा परेका वर्गले चेतनस्तरमा, सचेतनापूर्वक माथि उठ्न प्रयत्न गर्छ, उसमा त्यो चेतनाको बीजारोपण मात्र हुन्छ भने पनि सामन्त वर्गले उनीहरूलाई अनेक बाधा पुऱ्याउँछन् । तल्लो वर्गले अधिकारको कुरा गर्नु, माथि उठ्ने चाहना राख्नुलाई अपराध सम्झने सामन्तवर्ग उनीहरूमाथि अनेक प्रहार गर्छन्, दण्ड दिन्छन् र फेरि माथि उठ्ने सोचको भावोदय हुँदा मात्रै पनि आत्म डराउने अवस्था सिर्जना गरिदिन्छन् । सामन्त र शोषक वर्ग पिँधको मान्छेलाई मान्छे नै मान्दैन, मान्छे गर्दैन; उनीहरूलाई पशुवत् व्यवहार गर्छ, पशुकै दर्जा दिन्छ र मान्छे बन्न खोज्नु, माथि उठ्न खोज्नु उसको अपराध हो भन्ने ठान्दछ । यही भावप्रतिको व्यङ्ग्य यस कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत कविता मान्छे भएर जन्मिए पनि मान्छे भएर बाँच्न नपाएकाहरूको कथाव्यथा हो । यो त्यो वर्गको कारुणिक अभिव्यक्ति हो । पिँधका मान्छे अर्थात् सीमान्तवर्गमा आफ्ना लागि बोल्न सक्ने क्षमता हुँदैन, भन्ने मान्यताअनुरूप नै उनीहरूको आवाज अरूले उठाइदिनुपर्छ, बोलिदिनुपर्छ भन्ने सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक मान्यतामा टेकेर कवि श्रीसले यस कवितामा सीमान्तवर्गको आवाज बोलेको देखिन्छ । यो कविता त्यस्ता वर्गको आवाज बनेर देखापरेको छ जसले पीडामय, यातनामय, दमन र शोषणमय लामो इतिहास पार गरेर यहाँसम्म आइपुगेका छन् तर उनीहरूका आवाज कसैले उठाइदिएको छैन, बोलिदिएको छैन । कविले स्पष्ट भनेका छन् :

लेखिएको छैन यो कुरा कुनै उजुरीमा

न लेखिनेछ कुनै मानवअधिकार आयोगको रजिस्टरमा । (मगर, २०७७, पृ. ३०) ।

जुन वर्गले भोग्नुपरेका यातनालाई कानुनले हेर्दैन, सुन्दैन, जसले अन्यायको विरुद्धमा न्याय माग्न जाने न्यायालय छैन त्यो वर्गको पीडा बनेर यो कविता प्रस्तुत भएको देखिन्छ । जुन वर्गका अन्यायलाई मानवको पङ्क्तिमा राखेर मानव अधिकारवादीहरूले हेर्दैनन् ती वर्गको कथाव्यथा बनेर यो कविता प्रस्तुत भएको देखिन्छ । मानव जगत्को अमानवताको चरम उत्कर्षलाई कविताले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

कविले प्रस्तुत कवितामा समाजको, राज्यको र व्यवस्थाको निरङ्कुशताको तीव्र विरोध गर्दै पिँधका वर्गप्रति पूर्ण सहानुभूति राखेको देखिन्छ । उनीहरूका आवाज उठाउन खोजेको कविताका रूपमा 'पिँधको मान्छे' कविता प्रस्तुत भएको पाइन्छ । जसका कारण समाज चलायमान हुन्छ, जसका कारण राष्ट्र चलायमान हुन्छ, जसले मानवजगत्लाई उभिनयोग्य बनाउँछ, जसका पसिनाले संसार चलेको छ, त्यस वर्गलाई शासक वर्गले सदैव उपेक्षा गरेको कुरालाई उठाउँदै कविले पिँधका मान्छेको जीवनसङ्घर्ष र ठुला भनाउँदाहरूबिचको वैषम्यलाई प्रस्तुत गर्दै ठुला भनाउँदाका घुँडा मञ्चमा बस्दा मात्र चल्ने बताएका छन् र पनि शिलापत्र र इन्साइक्लोपेडियामा तिनै शोषक र सामन्तहरूको मात्र नाम लेखिने गरेकामा कविले असन्तुष्टि प्रकट गरेको देखिन्छ ।

कविका दृष्टिकोणमा चेतनाको अभावमा वा इच्छाशक्ति नभएर पिँधका मान्छेले दासता स्वीकार गरेका होइनन् । उनीहरू मान्छे भएर बाँच्न चाहन्छन् । एक मानवीय संवेदना बोकेरै बाँचिरहेका छन् तर उनीहरूका मनमस्तिष्कमा विद्यमान, हृदयमा अङ्कुरित भएका ती मानवीय भावना र उनीहरूमा विद्यमान चेतनालाई उपल्लो तहका मान्छेहरू माथि उठ्न दिँदैनन् । उपल्लो तहका मान्छेहरू सधैँ उनीहरूमाथि दमन र शोषणको शासन गर्न चाहन्छन्, उनीहरूलाई नै माध्यम बनाएर, ढाल बनाएर राजनीति गर्न चाहन्छन् भन्ने कविको अभिव्यक्ति रहेको पाइन्छ । समयमा

खान नपाउँदाका व्यथाहरू, आफूले गरेको काम तथा परिश्रमको मोल नपाउँदा पनि नबोल्ने पिँधका मान्छेमा चेतनाको अभाव भएर होइन, उनीहरूलाई शक्तिको आडमा भय, त्रास उत्पन्न गरेर दमन गरिएको कुरालाई कवितामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसले गर्दा सीमान्त वर्ग विद्रोहको ज्वालालाई दबाउन बाध्य छन् भन्ने कुरा कवितामा यसरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ :

विद्रोही श्वासले पोलेको खतको सबूत प्रमाण,
पित्तमा जमेकै छ जीवनभरिको तीतो
मुटुमा अभै छन् छर्का दागहरू

कलेजोमा अभै छन् थर्का दागहरू ! (मगर, २०७७, पृ. ३१)

प्रियजनसँग छुट्टिनुपर्दाका पीडा, शासकले छुटाइदिँदा दिन नपाएको माया मनभरि साँचेर बाँचिरहनुका करुणाजन्य कथाव्यथालाई कवितामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। आफ्नालाई भेटेर दुःखसुख, पीरव्यथा, खुसीहाँसो साटासाट गर्न नपाएका सीमान्त वर्गका ती सबै भावलाई मनमुटु र मस्तिष्कमै दबाएर राख्नुपर्दाका पीडा, राख्न बाध्य पारिएका अवस्थाको पीडाका रूपमा प्रस्तुत कविता देखिएको छ। तिनका मनोभावनालाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ :

चीत्कार र विद्रोही बोलीहरूले
गीत र गालीहरूले
बहिर्गमन बल गर्दा कोतरेका घाउहरू
अभै छन् रुद्रघण्टीमा,
अभै छ गहमा रुन बाँकी आँसु !

अभै छन् सपनाको खरानीमा छोपिएका भुङ्ग्रा !! (मगर, २०७७, पृ. ३१)

जतिसुकै दबाउन खोजे पनि जतिसुकै दमन गरे पनि, भय र त्रासको आतङ्कपूर्ण वातावरणले थिचिराखे पनि अन्तश्चेतनामा जागृत भएको विद्रोहको भावना कहिल्यै हराउँदैन। आफ्ना जनका लागि मनभित्र साँचिएको प्रेम कहिल्यै सुकेर जाँदैन, मनभरि सञ्चित पीडा र रोदन कहिल्यै बिसाउन सक्दैन। त्यो त खरानीको थुप्रोभित्र लुकेर बसेको आगोको फिलिङ्गो जस्तै सदा बाहिर प्रकट हुन खोज्छ र त्यही बाहिर निस्कन नपाएको, बाहिर निस्कन खोजेको मनको स्वरलाई बलजपती दमन गर्दा रुद्रघण्टीमा कोतरेर छियाछिया हुने गरी घाउ पार्ने गरेको कुरालाई कविले कवितामा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ।

यसरी दमन गरेर वर्गीय विभेदको अवस्था सिर्जना गर्नेहरूले कहिल्यै पनि आफूहरूले चाहेजस्तो वर्गीय दृष्टिले तल परेकाको आवाज र उनीहरूको चेतनास्तर सदासदाका लागि निमित्तयान्न पार्न सक्दैनन् भन्ने कुरालाई कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। पिँधका मान्छेको चेतना आफू र आफ्नो वर्गप्रति हुने गरेको अन्याय अत्याचारका विरुद्धमा बोल र विद्रोह गर्न नसके पनि ऐँठन बनेर सदा उनीहरूका शरीरमा मनमस्तिष्कमा सल्बलाउने गरेको कुरा कवितामा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। आफूलाई अँध्यारोमा पारिए पनि उज्यालो दिनको पर्खाइमा बसेका पिँधका मान्छेका विषयमा कविका मनमा अनेक प्रश्नहरू उठेका छन्। किन दबिन्छन् उनीहरू र किन दबाइन्छ उनीहरूलाई, किन माथि उठ्न सक्दैनन् उनीहरू र किन माथि उठाउन खोजिँदैन उनीहरूलाई भन्ने अनेक प्रश्न कविमनमा उठ्ने गरेको तर शिखरमा बस्नेहरूको इतिहास कविमनमा उठेका यी र यस्ता प्रश्नहरूको जवाफमा मौन रहने गरेको कुरा कवितामा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। तल्लो वर्गले पाउनुपर्ने अधिकारका बारेमा शिखरमा बस्नेहरूको इतिहास मौन रहने गरेको, पिँधका मान्छेको इतिहासका विषयमा उनीहरूको इतिहास मौन रहने गरेको सन्दर्भ कवितामा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ।

यसप्रकार वर्गीय दृष्टिले पछि परेका र पारिएका वर्गका विषयमा बोलिएको यो कविता सीमान्तीय साहित्य लेखनको एउटा शक्तिशाली नमुनाका रूपमा देखिन्छ। यस कविताले वर्गीय विभेदजन्य मानव समाजको लामो व्यवस्थाप्रति लक्ष्य गर्दै पिँधको मान्छे अर्थात् तल्लो वर्गलाई समेत माथि उठाउने दायित्व माथिल्लो वर्गको हुनुपर्नेमा उनीहरू तल्लो वर्गप्रति भन्ने बढी निरङ्कुश हुने गरेको र तल्लो वर्गले आफूलाई माथि उठाउन गरेको प्रयत्नमा समेत बाधक हुनेगरेको विषयलाई ज्यादै संवेदनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यसप्रकारको विभेदजन्य अवस्थालाई लिएर कविमनमा अनेक प्रश्न र जिज्ञासा उठ्नु र अन्त्यमा शिखरमा बस्नेले लेखेको इतिहास आफ्ना जिज्ञासा वा प्रश्नको उत्तर दिन असमर्थ छ भन्ने भावमा कवितालाई पुऱ्याउनुले प्रस्तुत कविता सीमान्तीय सन्दर्भलाई सोद्देश्यपूर्ण ढङ्गले उठाइएको कविता हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ र आफ्ना लागि आफैँ बोल्न नसक्ने सीमान्त वर्गका आवाज उठाइदिनुपर्छ भन्ने मान्यताबाट अभिप्रेरित रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

छ ओटा खण्डमा विभक्त र कुल ४६ ओटा कविता समाविष्ट एकलव्यको देब्रे हात सङ्ग्रहको पहिलो खण्डको नवौँ क्रममा रहेको 'पिँधको मान्छे' कविता सीमान्तीयताका दृष्टिकोणले प्रतिनिधि कविता हो। सीमान्तीय चेतनाको मूल मान्यतामा आधारित रहेर सबाल्टर्नको बोल्न नसक्ने अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै उनीहरूका आवाज बोलिदिने 'पिँधको मान्छे' कविता सीमान्तीयताको विषयलाई उठान गरिएको शक्तिशाली कविता हो। यस कवितामा सधैं अन्यायमा परेर पनि आफ्ना लागि, आफ्नो हकहितका लागि बोल्न नसक्नेहरूको आवाज कविले उठाइदिएका छन्, बोलिदिएका छन्। कविले यस कवितामा पिँधको मान्छेलाई मान्छेका पैतालसँग तुलना गरेका छन् भने तिनका आवाजलाई कसैले महत्त्व नदिएको बताएका छन्। उनीहरूमाथि हुने गरेको अन्यायका विरुद्धमा मानव अधिकारवादीहरू र कानून मौन रहेको अभिव्यक्ति कविको छ। कुनै संविधानले उनीहरूका अधिकार दिन नसकेको विषयलाई उठाउँदै त्यसका विषयमा कतैबाट आवाज नउठेकोमा कविले आश्चर्य प्रकट गरेका छन्। सीमान्तीय वर्गमा यदि चेतनाको उदय हुन्छ र उनीहरू सुन्दर जीवनको सपना देख्छन् भने पनि त्यो उनीहरूको अपराध ठानिने गरेको कुरालाई कवितामा उठाइएको छ। त्यस्ता अपराधका लागि उनीहरूलाई कठोर दण्ड दिने गरेको र त्यस दण्डबाट भयभीत सीमान्तवर्ग फेरि कहिल्यै आफ्नो हकहितको लागि बोल्न र अधि सर्न नसक्ने गरेको सन्दर्भ कवितामा छ। सीमान्त वर्गको परिश्रमबाट प्राप्त प्रतिफलमा मञ्चमा बस्ने, ठुलाठुला महलहरूमा बस्ने तर उनीहरूलाई उचित हकअधिकार दिनुपर्छ भन्ने नसोच्ने माथिल्लो वर्गप्रति कवितामा तीव्र असन्तुष्टि प्रकट गरिएको छ। उनीहरूको हकहितलाई मानव अधिकारको दायरामा समेत ल्याउन नखोज्ने सामन्त वर्गको क्रूरतालाई कवितामा ज्यादै प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्दै सीमान्त वर्गका बारेमा सशक्त आवाज उठाइएको छ। यो कविता वर्गीय दृष्टिले पछि परेका, किनारामा परेका र पारिएका ती वर्गको व्यथा हो जसलाई कहिल्यै कसैले केन्द्रमा ल्याउने प्रयत्न नगरेका अवस्थाको चित्रणमा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा 'पिँधको मान्छे' कवितामा सीमान्त वर्गले युगौँदेखि सहनुपरेको विभेदलाई कथ्य बनाएर मानव अधिकारवादी र वैचारिक सङ्गठनहरूसमेत यिनका हकअधिकारका विषयमा उदासीन रहेको सन्दर्भबाट उच्च वर्गको बीभत्स मानवीय स्वभावको पर्दाफास गर्ने एवं पछाडि परेका वर्गप्रति सहानुभूति राख्दै उनीहरूमाथि भएका अन्याय-अत्याचारसमेतको चिरफार गर्ने र सीमान्त वर्गको हकहितका पक्षमा बोल्ने शक्तिशाली कविता हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (माघ-फागुन-चैत, २०६७). उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप. *भृकुटी*. १०, पृ. ३८४-३९८ ।
- पौड्याल, एकनारायण (२०७०). *समालोचनाको स्वरूप र पद्धति*. चितवन : विमर्श नेपाल ।
- मगर, गिरि श्रीस (२०७७). *एकलव्यको देब्रे हात*. काठमाडौं : बुक हिल पब्लिकेसन ।
- राकेश, रामदयाल (माघ-फागुन-चैत, २०६७). उत्तरआधुनिकता र सीमान्तीय साहित्य. *भृकुटी*. १०, पृ. ३६५-३६९ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : डिस्कॉर्स पब्लिकेसन ।
- सुवेदी, अर्भि (२०७८). तारालाल श्रेष्ठकृत शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न. *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौं : डिस्कॉर्स पब्लिकेसन ।
- Louai, E. H. (2012). Retracing the concept of the subaltern from Gramsci to Spivak : Historical developments and new applications. *African Journal of History and Culture*, 4 (1), p. 4-8.